

УДК 340.111+340.134 (477)+342.51(477)

ДОРОНІН І.М., кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач наукової лабораторії НДПП НАПрН України

ОБОРОННІ “БІЛІ КНИГИ”: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ІНФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ У КОНТЕКСТІ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ

***Анотація.** У статті досліджено правові аспекти інформування суспільства про діяльність сектору безпеки і оборони шляхом періодичного видання узагальнюючих документів (“Білі книги”). Проаналізовано правові підстави та практику, що склалась в діяльності державних органів. Визначено проблемне коло правового регулювання та окреслено шляхи вдосконалення інформування громадськості.*

***Ключові слова:** національна безпека, оборона, сектор безпеки і оборони, інформування, громадський контроль, Білі книги.*

***Summary.** This paper examines legal aspects of public information in the field of national security and defense by periodic issuing of summarizing papers (“White papers”, “White books”). Legislation and practices of state authorities was also reviewed. Problem areas in current legislation are identified. Author proposed some ways for overcoming existing gaps and other improvements.*

***Keywords:** national security, defense, public information, civil control, White papers.*

***Аннотация.** В статье исследованы правовые аспекты информирования общества относительно деятельности субъектов сектора безопасности и обороны путем периодического издания обобщающих документов (“Белые книги”). Проанализированы правовые основания и сложившаяся практика государственных органов. Определено проблемное поле правового регулирования и намечены пути усовершенствования информирования общественности.*

***Ключевые слова:** национальная безопасность, оборона, сектор безопасности и обороны, информирование, общественный контроль, Белые книги.*

Постановка проблеми. Оновлення вітчизняного законодавства у сфері національної безпеки зумовило і зміни підходів у питанні впровадження цивільного (громадського) контролю за діяльністю державних органів, що забезпечують національну безпеку і оборону. Уточнення існуючих підходів далеко не повною мірою зумовило належну правову регламентацію форм і методів здійснення зазначених видів контролю, насамперед щодо періодичного видання узагальнюючих інформативних документів, які мають найменування “Білі книги”, а також інших періодичних документів аналітичного характеру. Компетенція державних органів, розподіл завдань та уточнення обсягу повноважень потребують детального вивчення, аналізу практики та подальшого вдосконалення. Особливо це стосується форм і методів зазначеної діяльності.

Результати аналізу наукових публікацій. Проблематика забезпечення національної безпеки і оборони України та її правових основ постійно перебувала у полі зору науковців, водночас, питання здійснення громадського контролю у цій сфері, його форм, методів та обмежень залишаються мало дослідженими у літературі. На сьогодні окремі висновки та пропозиції з цього приводу містяться у численних роботах, що підготовлені під егідою Національного інституту стратегічних досліджень, а також окремих недержавних аналітичних центрів. Низка робіт, що готувалась фахівцями військових навчальних закладів та науково-дослідних установ (посилання на які будуть

зазначені в тексті цієї статті) містять певний аналіз змісту документів інформування громадськості в контексті дослідження особливостей військової політики. Водночас правові питання оприлюднення результатів діяльності суб'єктів сектору безпеки і оборони шляхом видання періодичних узагальнених видань (у тому числі Білих книг) на сьогодні залишаються поза увагою науковців.

Метою статті є проведення аналізу існуючої практики звітування перед громадськістю шляхом оприлюднення періодичного (не частіше ніж щороку) узагальнюючого документу (у вітчизняній практиці відомого як Біла книга), правових основ такої діяльності, дослідження підходів до формування та викладення змісту інформації у зазначеному документі. З урахуванням останніх законодавчих змін будуть вивчені підходи до оприлюднення інформації у системі громадського контролю, які пропонується запровадити.

Виклад основного матеріалу. Стаття 11 Закону України “Про основи національної безпеки України” від 19.06.03 р. з часу його прийняття містила загальні визначення щодо цивільного контролю за реалізацією заходів у сфері національної безпеки [1]. Такий контроль здійснювався відповідно Президентом України, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Радою національної безпеки і оборони України в межах їх повноважень, визначених Конституцією і законами України.

Безпосередня регламентація недержавного (громадського, суспільного) контролю визначалась окремим Законом України “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” від 19.06.03 р. Одним із видів демократичного цивільного контролю законодавчо було визначено громадський контроль. Відповідно до вимог розділу IV цього Закону, громадський контроль здійснювався у вигляді участі громадян та засобів масової інформації у здійсненні контролю. З метою “систематичного інформування громадськості про діяльність Воєнної організації держави і правоохоронних органів, наявні проблеми в цій сфері та їх вирішення” відповідні органи державної влади та військового управління повинні були “періодично, за задалегідь оприлюдненим розкладом”, проводити прес-конференції, вміщувати на веб-сторінках Інтернету і оновлювати відповідні матеріали. З цією ж метою періодично (раз на рік) було впроваджено видання Білої книги про діяльність Збройних Сил України” [2].

Слід зазначити, що законодавча вимога про щорічне видання Білої книги про діяльність Збройних Сил України виконувалась. Зокрема, Міністерство оборони України щорічно видавало Білу книгу з питань реформування і діяльності Збройних Сил та оборонної політики. Як правило, відбувалось одночасне видання Білої книги українською та англійською мовами із широким залученням (на початковому етапі) фахівців провідних аналітичних центрів недержавного сектору безпеки та міжнародних організацій. До 2013 року включно було видано 9 щорічних Білих книг, з яких 3 присвячувались оборонній політиці, а 6 – організації Збройних Сил.

Започатковувалось видання “Білою книгою 2005”. Воно було присвячене проблемам реформування Збройних Сил України з урахуванням поточного їх стану, перспектив та основних напрямів для подальшого розвитку. Як вбачається зі вступних слів Президента України та міністра оборони України, метою її видання є “забезпечення прозорості та відкритості” у вирішенні визначених для Збройних Сил України завдань. У Білій книзі висвітлюється “поточний стан Збройних Сил, а також напрями військового будівництва. У цьому документі достатня увага надається роз'ясненню положень Державної програми розвитку Збройних Сил України на 2006 – 2011 рр. та висвітленню напрямів її виконання” [3, с. 3-6].

У подальшому схожі завдання визначались і в інших щорічних виданнях Білої книги [4 – 8]. Водночас, постановка завдань та дещо публіцистичний характер викладення матеріалів не кореспондувався із висновками фахівців та аналітиків, які в цілому характеризували вкрай негативно вітчизняну військову політику, що знаходилась у постійній кризі в першу чергу через брак фінансування [9; 10, с. 145-147; 11, с. 361].

В аналітичному та науковому опрацюванні досить активно використовувались відомості, оприлюднені у Білих книгах, а дослідники цілком вірно сприймали цю інформацію як офіційну позицію військового керівництва держави.

У подальшому характер викладу інформації в Білих книгах став змінюватись і став відображати в основному позитивно забарвлене звітування конкретних політиків та військових керівників. Так, вступне слово тодішнього керівника Генерального штабу Збройних Сил України до видання Білої книги 2010 року взагалі не містить викладення проблем [8, с. 4-5]. Такий підхід залишався характерним до початку збройної агресії проти України. Зокрема, видання Білої книги 2013 року (датоване 2014 роком) не містить вступного слова військового керівництва взагалі. Водночас констатується, що “у 2013 р. вперше за останні роки на потреби оборони були передбачені видатки менше 1 % ВВП, що не дозволило в повному обсязі забезпечити ресурсні потреби Збройних Сил. Поділ видатків Міністерства оборони за такими напрямками, як утримання Збройних Сил, підготовка військ (сил) та розвиток озброєння і військової техніки, не відповідав класичній світовій моделі і був гіпертрофованим” [12, с. 6]. Також було наведено аналітичні розрахунки розподілу витрат порівняно зі світовою практикою. Окрім цього, досить детально викладались питання організаційної структури військового управління відповідно до нормативно-правових актів та її змін у 2013 році, статистичні дані щодо чисельності Збройних Сил України і динаміки її змін. Окремо проаналізовано стан виконання державних програм, при цьому визначено, що “для виконання заходів з розвитку озброєння та військової техніки у 2013 р. був передбачений фінансовий ресурс, в 1,4 рази менший за показники 2012 р.” [12, с. 11-12]. Зроблено також аналіз та певні висновки стосовно стану підготовки військ (сил), що, на думку авторів Білої книги, був “високим” хоча і констатовано, що “через обмежене ресурсне забезпечення Збройні Сили не досягли запланованих показників їх польового вишколу” [12, с. 20]. Наведено статистичні дані щодо кадрової політики у Збройних Силах та їх комплектування персоналом, реалізації соціальної та гуманітарної політики, заходів міжнародних зв'язків та участі у миротворчих операціях.

Варто зазначити, що матеріали Білих книг, видані останнім часом, в основному не змінили загальні підходи, що сформувались у попередні роки.

Зокрема, акценти “Білої книги 2014” зроблено на викладенні підсумків реалізації заходів щодо зміцнення обороноздатності держави та участі Збройних Сил в антитерористичній операції. У відповідному контексті проаналізовано окремі питання державної політики в оборонній сфері, зокрема, унормування стратегічного курсу в сфері оборони та удосконалення відповідних правових засад. Детально викладено рішення та заходи, що здійснювались військовим керівництвом держави після початку агресії проти України. Зокрема, “1 березня 2014 р. Збройні Сили були приведені у бойову готовність “ПОВНА”, а 17 березня 2014 р. оголошено часткову мобілізацію в Україні” [13, с.9]. Окрім цього, викладено (з наданням статистичних даних) участь Збройних Сил на усіх етапах антитерористичної операції на сході держави у 2014 році. Також детально аналізується стан фінансового забезпечення Збройних Сил (з наведенням відповідних даних), оптимізація структури управління, аналіз зміни чисельності Збройних Сил, стан оснащення озброєнням та військовою технікою,

підготовки військ, комплектування персоналом. Подібна структура з відповідним викладенням зберігалась і у наступних виданнях, статистичні дані при цьому оновлювались для відповідного року [14 – 16].

Таким чином, слід зазначити, що в Міністерстві оборони України процес підготовки та видання Білої книги набув системного характеру, а порядок викладення відомостей відбувається за певною структурою, що склалася у практиці.

Законодавчі вимоги щодо видання зазначених документів для інших суб'єктів сектору безпеки і оборони були відсутні, тому вони видавались не періодично і відображали різні підходи. До 2014 року було видано лише “Білу книгу 2007: Служба безпеки та розвідувальні органи України” і “Білу книгу 2008: Служба безпеки України” [17; 18]. Слід зазначити, що Служба безпеки України періодично надавала звіти в інших формах, що відрізнялись від формату Білої книги [19].

Водночас, розвідувальні органи та деякі інші суб'єкти сектору безпеки і оборони надавали інформацію вкрай дозовано, хоча важливість публічного їх звітування підкреслювалась відповідними фахівцями, оскільки “публічні звіти інформують громадськість про діяльність розвідувальних служб, що сприяє кращому їх розумінню і зміцненню довіри до органів контролю”, а також “контролери використовують свої доповіді для спроб ініціювати зміни в розвідувальних службах, у політиці виконавчої влади стосовно розвідки, або у законодавстві, яке регулює діяльність розвідувальних служб. Доповіді органів контролю часто містять рекомендації стосовно покращення певних підходів і практик. Контролери можуть пізніше повертатися до цих рекомендацій, щоб забезпечити відповідальність розвідувальних служб і виконавчої влади за вирішення проблеми в їхній організації, на яку їм вже було попередньо вказано” [20, с. 44]. Іншим важливим аспектом щодо визначення предмету звітування правозахисниками запропоновано вважати надання звітів у розрізі забезпечення прав людини [21].

Але, як свідчить аналіз матеріалів, опублікованих, наприклад, Службою зовнішньої розвідки України на офіційному веб-сайті, для загалу в основному публікуються історичні дослідження, а також мемуари радянських часів.

Окрім цього, Білі книги видаються також як щорічник Національною гвардією України та Державною прикордонною службою України [22]. Структурно зазначені видання подібні до Білих книг, які видаються Міністерством оборони України. Окрім цього, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України на своєму офіційному веб-сайті публічну інформацію, наводить під загальною рубрикою “Біла книга”.

Водночас варто зауважити, що в інших державах зазначене питання є швидше термінологічним аніж практичним. Зокрема, термін “white paper” (англомовний аналог найменування “Біла книга”) стосується особливого виду урядових документів, в яких викладаються засади політики, що відображаються загальні підходи (“філософію”) адміністрації і які адресовано громадськості або парламенту [23]. Існує практика видання Білих книг насамперед у випадках необхідності викладення для суспільства важливих засад державної політики. Як правило, такі документи не мають щорічного характеру та ілюструють собою певні зміни (у тому числі на доктринальному рівні) конкретних важливих напрямів державної політики. Прикладом є “Біла книга оборони та національної безпеки Франції” 2013 року [24]. Зазначений документ містить аналіз геостратегічних реалій та відображає загальні підходи до державної політики у сфері оборони та національної безпеки держави. Зрозуміло, що документи подібного характеру не видаються щорічно і у Франції вони видавались у 1972, 1994 та 2008 роках.

У деяких випадках Білі книги видаються на рівні Міністерств оборони або військового керівництва держави. Як приклад слід навести Білі книги Міністерства оборони ФРН та Чеської республіки [25; 26]. У зазначених документах можливо простежити імплементацію стратегічних підходів у діяльності військової організації держави, окрім цього, вони мають і характер звіту про свою діяльність із наведенням відповідних статистичних та аналітичних матеріалів.

Що стосується звітування спеціальних служб (розвідки, контррозвідки), а також правоохоронних органів, то воно відбувається шляхом періодичного (усталеного за часом) оприлюднення відповідних звітів про свою діяльність. Як правило, мова йде про щорічні (за підсумками календарного року) звіти. У науковій літературі час від часу з'являються дослідження стосовно форм і методів громадського (цивільного) контролю за діяльністю спеціальних служб в окремих країнах, при цьому констатовано, що звітування фактично більш притаманне парламентському контролю [27]. На рівні експертів наголошувалось на необхідності та важливості оприлюднення “публічних версій” звітів для спеціальних служб [28, с. 15]. В даному випадку визнається, що оприлюдненню підлягає не весь обсяг звіту про діяльність спеціальної служби, а лише та частина, що може бути оприлюднена.

На сьогодні існує різноманітна практика публічного звітування для спеціальних служб НАТО. Так, наприклад, Поліція безпеки Естонії (Kaitsepolitsei) публікує “щорічні звіти” (review), починаючи з 1998 року, у тому числі англійською мовою. Зазначені звіти у повному обсязі доступні для ознайомлення та отримання електронної копії на офіційному веб-сайті. Як показує аналіз звіту 2017 року, він скоріше відображає погляд Поліції безпеки на політичну ситуацію навколо Естонії, ступінь та характер загроз безпеці та основні напрями протидії. Зазначені висновки підкріплюються відповідними прикладами [29]. Подібна практика характерна і для інших країн Європи, де відповідні спеціальні служби видають “щорічники” (yearbooks), щорічні звіти (annual reports) тощо. Проте зазначена практика характерна далеко не для всіх країн, наприклад Таємна служба Великої Британії надає інформацію шляхом викладення власних цінностей, завдань та напрямів діяльності, також здійснює поточну комунікацію з важливих питань громадської безпеки.

Оновлення спеціального законодавства у сфері забезпечення національної безпеки та оборони в Україні, що відбулось у поточному році, певним чином змінило підходи до інформування суспільства та його відповідних форм. Зокрема, частиною 4 статті 10 Закону України “Про національну безпеку України” передбачено, що “з метою систематичного інформування суспільства про діяльність сектору безпеки і оборони України, забезпечення обґрунтованості рішень державних органів з питань національної безпеки і оборони, про стан виконання заходів розвитку сектору безпеки і оборони періодично, але не рідше ніж раз на три роки, органами сектору безпеки і оборони видаються Білі книги або інші аналітичні документи (огляди, національні доповіді тощо)” [30]. Таким чином, безпосередньо у тексті законодавчого акту як мету видання відповідних матеріалів зазначено “інформування суспільства”, причому інформування має бути систематичним. Законодавець, визначивши умову періодичності, відійшов від директивної настанови щорічності видання, яка була визначена Законом України “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави”. Зазначено лише граничний термін – не рідше ніж один раз на три роки. Водночас, суб'єкти сектору безпеки мають самостійно визначати як періодичність (щорічну або іншу) так і форму для аналітичного документу (Біла книга або огляди, національні доповіді тощо).

Частиною 2 статті 12 Закону України “Про національну безпеку України” визначено, що до складу сектору безпеки і оборони входять Міністерство оборони України, Збройні Сили України, Державна спеціальна служба транспорту, Міністерство внутрішніх справ України, Національна гвардія України, Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Державна міграційна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Служба безпеки України, Управління державної охорони України, Державна служба спеціального зв’язку та захисту інформації України, Апарат Ради національної безпеки і оборони України, розвідувальні органи України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику [30].

Як показав проведений вище аналіз, на сьогодні тільки Міністерство оборони України та Національна гвардія України забезпечують щорічне видання Білої книги і здійснюють інформування суспільства про свою діяльність у такій формі. Водночас, оскільки Збройні Сили України та Міністерство оборони України законодавчо вже вважаються різними суб’єктами сектору безпеки і оборони, виникає питання у необхідності для них розподілу компетенції, у тому числі стосовно інформування суспільства. Для інших суб’єктів сектору безпеки практика інформування про свою діяльність у вигляді Білих книг на сьогодні відсутня (за винятком неперіодичних видань Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України).

Важливим з огляду на законодавче визначене завдання інформування суспільства про стан виконання заходів розвитку сектору безпеки і оборони постає питання визначення ролі і місця Ради національної безпеки і оборони України та її апарату в підготовці узагальнюючого для всіх суб’єктів сектору безпеки і оборони документа для інформування суспільства. Тим більше, що практика, яка склалась в деяких країнах, надає таким Білим книгам доктринального (для суспільства) значення в сфері безпеки та оборони [24; 25].

Якщо повернутись до вітчизняних реалій, то варто згадати і про нормативно-правові приписи останнього часу стосовно підготовки Білих книг. Зокрема, видання Білих книг визначалось завданнями реформування сектору безпеки і оборони Річними національними програмами підготовки до набуття членства в НАТО та співробітництва “Україна-НАТО” [31 – 33]. При цьому низка останніх нормативно-правових актів містить прямі вказівки для державних органів сектору безпеки стосовно забезпечення щорічного видання Білих книг [34]. Слід зазначити, що фактично щорічне видання таких Білих книг здійснювалося лише Міністерством оборони України і вони стосувалися лише діяльності Збройних Сил України, хоча і мали до 2008 року певну зосередженість на питаннях оборонної політики. Зазначена практика була зумовлена прямим законодавчим приписом.

Тому вдосконалення вимог законодавства, з одного боку, більш вдало регламентувало зазначене коло питань, хоча вказані вище законодавчі приписи потребуватимуть додаткових уточнень в компетенції, обсязі необхідних повноважень та практиці правозастосовної діяльності державних органів України з урахуванням існуючого світового досвіду.

Висновки.

1. Започаткована у 2005 році практика щорічного видання узагальнюючого документа інформування громадськості про діяльність окремих суб’єктів сектору безпеки і оборони (“Білої книги”) здійснювалась у повному обсязі лише Міністерством оборони України, що зумовлювалось прямими законодавчими приписами. Попри наявність вказівок та розпоряджень, іншими суб’єктами сектору безпеки і оборони інформування шляхом видання Білих книг здійснювалося далеко не періодично.

2. Обсяг, зміст та особливості викладу матеріалу змінювались, водночас спостерігалась тенденція відходу від викладення основ державної політики у певній сфері до звітування (в основному статистичного та ілюстративного характеру) про діяльність конкретних державних органів та їх керівників.

3. Існуюча світова практика свідчить про те, що Біла книга має характер доктринального документу, який не є періодичним і викладає загальні засади державної політики у певній сфері. На рівні міністерства зазначений документ також має скоріше стратегічний характер, аніж просто звіт для громадськості.

4. Щорічне (або інше періодичне звітування) має здійснюватись як одна з форм громадського контролю, а тому конкретні звіти суб'єктів сектору безпеки і оборони повинні викладати інформацію стосовно забезпечення прав і свобод людини, а також реагування на випадки їх порушення з боку представників держави.

5. Подальше розмежування предмету та змісту періодичного інформування шляхом оприлюднення узагальнюючого документу має відбуватись при розробці та впровадженні системи громадського контролю у сфері безпеки і оборони. Особливо важливим є питання суб'єктного складу підготовки та видання основного узагальнюючого документу (Білої книги) у майбутньому.

Використана література

1. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.03 р. № 964-IV (*База даних "Законодавство України" / ВР України*). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/964-15>
2. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19.06.03 р. № № 975-IV (*База даних "Законодавство України" / ВР України*). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-15>
3. Сунгуровський М., Чернова А., Шангіна Л. Біла книга 2005. Оборонна політика України. Київ: Видавництво "Заповіт", 2006. 136 с.
4. Біла книга 2006. Оборонна політика України. Київ: Міністерство оборони України, 2007. 96 с.
5. Біла книга 2007. Оборонна політика України. Київ: Міністерство оборони України, 2008. 120 с.
6. Біла книга 2008. Оборонна політика України. Київ: Міністерство оборони України, 2009. 100 с.
7. Біла книга 2009. Збройні Сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2010. 96 с.
8. Біла книга 2010. Збройні Сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2011. 84 с.
9. Шеховцов В., Герасимов А., Шаталова О., Куплевацька О. Криза оборонної реформи 2000-2010 років, нові умови, рішення результати: аналітична доповідь ДФ НІСД, 2011. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Kriza_obor.pdf
10. Турченко Ю. Збройні Сили України: нелінійна еволюція конституційного органу. *Політичний менеджмент*. 2010. № 4. С. 140-148.
11. Терещенко А.М., Копашинський С.А., Марко І.Ю., Терещенко А.М. Деякі проблемні питання державного розвитку Збройних Сил України у 2006-2011 роках та імовірні шляхи їх вирішення. *Вісник Національного університету оборони*. 2013. № 5(36). С. 358-362.
12. Біла книга 2013. Збройні Сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2014. 76 с.
13. Біла книга 2014. Збройні Сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2015. 85 с.
14. Біла книга 2015. Збройні Сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2016. 105 с.
15. Біла книга 2016. Збройні Сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2017. 113 с.
16. Біла книга 2017. Збройні Сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2018. 152 с.
17. Біла книга 2007: Служба безпеки та розвідувальні органи України ; В.П.Горбулін (ред.). Київ: 2008. 85 с.

18. Біла книга 2008. Служба безпеки України / О.Ф. Белов, Д.Г. Анікін, О.С. Власюк та ін. Київ: Ін-т операт. діяльн. та держ. безпеки, 2009. 79 с.
19. Принципи та пріоритети української спецслужби. 2017. URL: <https://www.ssu.gov.ua/ua/news/1/category/21/view/3011#.eIkCAPxx.dpbs>
20. Віллз А. Розуміння підзвітності розвідки. Женева, DCAF, 2010. 55 с.
21. Захаров Євген. Служба безпеки України та права людини. (Українська гельсінська спілка з прав людини. 23.01.17 р.). URL: <https://helsinki.org.ua/sluzhba-bezpeky-ukrajiny-ta-prava-lyudyny-e-zaharov>
22. Біла книга Національної гвардії України. URL: <http://ngu.gov.ua/ua/bila-knyga-nacional-noyi-gvardiyi-ukrayiny>
23. Policy Papers and Policy Analysis: Stanford Law School Terms and Definitions. URL: <https://www-cdn.law.stanford.edu/wp-content/uploads/2015/04/Definitions-of-White-Papers-Briefing-Books-Memos-2.pdf>
24. Livre blanc sur la défense et la sécurité nationale. 2013. URL: <http://www.livreblanc.defenseetsecurite.gouv.fr/index.html>
25. Weisbuch 2016. Zur Sicherheitspolitik und zur Zukunft der Bundeswehr. URL: <https://www.bmvg.de/resource/blob/13708/015be272f8c0098f1537a491676bfc31/weissbuch2016-barrier-efrei-data.pdf>
26. The White Paper on Defence: 2011. Ministry of Defence of Czech Republic. URL: https://www.eda.europa.eu/docs/default-source/documents/whitepaperondefence2011_1.pdf
27. Система організації управління і правового забезпечення діяльності спецслужб (досвід країн Європейського Союзу та Північної Америки): аналіт. доп. В.Г. Пилипчук, М.О. Будаков, В.М. Гірич. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень. 2012. 56 с.
28. Уїллз А. Ефективний демократичний контроль за діяльністю національних служб безпеки: тематична доповідь (оприлюднена Комісаром Ради Європи з прав людини, травень, 2015). URL: http://grafmiville.io/dcaf_2017/web/sites/default/files/publications/documents/CoE_Oversight_Security_Services_ukr.pdf
29. Estonian Internal Security Service: annual review 2016. URL: https://www.kapo.ee/sites/default/files/public/content_page/Annual%20Review%202017.pdf
30. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.18 р. № 2469-VIII (*База даних “Законодавство України” / ВР України*). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2469-19>
31. Річна національна програма на 2009 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору: Указ Президента України від 07.08.09 р. № 600/2009. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600/2009>
32. Річна національна програма на 2010 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору: Указ Президента України від 03.02.10 р. № 92/2010. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2010>
33. Річна національна програма співробітництва “Україна-НАТО” на 2012 рік: Указ Президента України від 19.04.12 р. № 273/2012. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2012>
34. Річна національна програма під егідою Комісії Україна-НАТО на 2018 рік: Указ Президента України від 28.03.18 р. № 89/2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/89/2018>

~~~~~ * * * ~~~~~